

DOL I EDUCACIÓ INFANTIL

DISSENY I DESENVOLUPAMENT D'UNA PÀGINA WEB PER TREBALLAR EL DOL

GRIEF AND PRESCHOOL EDUCATION

DESIGN AND DEVELOPMENT OF A WEBSITE TO TACKLE GRIEF AND LOSS

Alumna: Gemma Lumbreras Elizari.

Tutora: Joana Mas Mestre.

Grau en Educació Infantil. Treball de final de Grau. Curs 2018-2019.

Facultat de Psicologia, Ciències de l'Educació i de l'Esport.

Universitat Ramon Llull.

RESUM

"La vida está llena de cosas inevitables y visibles que importan mucho. Siguen estando ahí aunque, a veces, tengamos mucha pena y, por eso, no podamos verlas.

Un día, las empezaremos a ver otra vez, y otra vez nos importan, y otra vez nos hacen felices, aunque no olvidemos que, a veces, las personas se van para siempre... porque ése es el ciclo de la vida... pero nunca se van del todo, porque aquello que nos han dado es nuestro para siempre." (Garcia, 2016, p.19).

La mort és un tema tabú dins i fora les aules. Però, no només les morts provoquen dols, la separació dels pares, les malalties, el canvi d'escola, en són també un exemple. Realment tenim formació i estratègies per treballar el dol amb els infants abans, durant i després d'una pèrdua?

És per aquest motiu, que l'objectiu central d'aquest estudi és dissenyar i desenvolupar una pàgina web amb un recull d'eines i recursos per abordar el dol a educació infantil. Per tal d'ajustar-nos a les necessitats reals dels mestres en relació amb la temàtica, s'ha realitzat una anàlisi de necessitat prèvia, on s'ha entrevistat a una experta i dues mestres d'educació infantil.

Els resultats demostren que el dol segueix sent un tema que no es treballa suficientment a les escoles, tot i saber la importància de tractar-lo de manera regular. L'elaboració d'aquesta pàgina web <https://www.dolinfantil.com/> pot ser de gran utilitat per a tots els mestres que vulguin tractar el tema de les pèrdues a les escoles.

Paraules clau: dol, educació infantil, paper del mestre, recursos per treballar el dol i necessitats dels infants davant d'una pèrdua.

ABSTRACT

"La vida está llena de cosas inevitables y visibles que importan mucho. Siguen estando ahí aunque, a veces, tengamos mucha pena y, por eso, no podamos verlas.

Un día, las empezaremos a ver otra vez, y otra vez nos importan, y otra vez nos hacen felices, aunque no olvidemos que, a veces, las personas se van para siempre... porque ése es el ciclo de la vida... pero nunca se van del todo, porque aquello que nos han dado es nuestro para siempre." (Garcia, 2016, p.19).

Death is a taboo topic inside and outside the classroom. However, the effects of a death on a young child are far reaching not only resulting in mourning and grief. Separation from a parent, sickness, the possibility of a change of school or home, are all possible outcomes for a child. Actually, have we got enough training and strategies to support children before, during and after a loss?

For this reason, the central aim of this project is to design and develop a website with a compilation of tools and resources to tackle grief and loss at preschool education. In order to adjust to the real needs of teachers in relation to the topic, a previous need analysis has been carried out, where an expert and two teachers of preschool education have been interviewed.

The results provide evidence that mourning is still a topic that is not dealt with effectively at schools. Greater awareness of the need to support children through this difficult transition is needed. The elaboration of this website <https://www.dolinfantil.com/> can be very useful for all the teachers that want to deal with the topic of the losses at schools.

Keywords: mourning, preschool education, role of the teacher, resources to tackle grief and loss, children's needs caused by a loss.

INTRODUCCIÓ

Una de les veritats més certes és que morirem, tots acabarem morint, però abans que nosaltres morim, viurem pèrdues; algunes de persones fonamentals per a la nostra vida, algunes d'amics i algunes de coneguts. Però de ben segur que en viurem, i aquestes ens portaran un dol. Com diu Vilanova (2005) és normal que moltes vegades pensem que és millor no parlar de la mort, perquè creiem que és un tema molt intens i fins i tot, complicat; però seria irracional no fer-ho. Ja que de més a prop o de més lluny ha tocat als nostres infants, o si més no els tocarà.

Diversos autors coincideixen en el fet que ens preparem per a tenir fills, celebrem els naixements, els aniversaris, però moltes vegades ens oblidem de mencionar que al final hi ha la mort, i moltes vegades vivim com si fóssim immortals (Baum, 2010; Larrull, 2005; Miret, 2016; Ribera i Fernández, s.d.; i Vilanova, 2005). Mèlich (2003) i Puyané i Sabanés (2016) coincideixen que la resposta al perquè no es parla de la mort, és perquè parlar d'ella ens fa conscients de la nostra existència i del nostre final. Per aquests autors, la societat en què vivim s'evita parlar del patiment i de la malaltia; i per tant, tot contacte possible amb la mort. Així doncs prenem com a nostra la frase de Vilanova (2015):

La mort mai és benvinguda i sempre ens arriba com una punyalada clavada a traïció, però ja que és inevitable, ¿no seria hora que ens atrevíssim a mirar-la de cara i comencéssim a tenir-la en compte en lloc de comportar-nos com una estranya amb qui no tenim res a veure? (...) no solament ens ajudaria a gaudir de la vida sense tantes temences, sinó que, arribada l'hora, podríem afrontar la mort amb més serenitat i la podríem rebre -o ajudar a rebre-la- d'una manera menys traumàtica. (Vilanova, 2005, p.120).

Quan perdem un ésser estimat, podem entendre que els adults disposen de coneixements, i experiències prèvies per poder gestionar aquesta situació; però realment els infants entenen aquesta pèrdua? Com podem gestionar-ho? Segons Puyané i Sabanés (2016) la nostra cultura ens posa obstacles en els processos de dol, creiem que no convé fer participar els infants en les situacions de dol familiar. Tot i fer-ho per protegir-los no se'ls fa cap bé; ja que ells són capaços d'elaborar els dols amb l'ajuda dels adults, no és prudent ocultar-los la realitat. Els infants han d'aprendre a fer front a les pèrdues.

D'altra banda, els adults poden fer-se moltes preguntes sobre com tractar la mort, i fins i tot els hi pot crear una gran angoixa, com diuen Ribera i Fernández (s.d.). Thió de Pol (2013) parla de la protecció dels més petits com una de les actituds més naturals de l'ésser humà. Remarca que la protecció cap als infants és important, però és important saber distingir protegir de sobreprotegir. Si els sobreprotegim, els anul·lem, han d'aprendre a protegir-se per si mateixos, aprendre a conviure i gestionar les seves emocions i sentiments. Però amb l'ajuda dels adults, i com que els infants passen moltes hores a l'escola els mestres poden ser part d'aquests adults que els ajudin a gestionar les seves emocions i a formar i entendre el concepte de mort.

La societat no ens prepara per a aquests moments; i potser seria millor conèixer quina és la forma correcta d'abordar-ho i treballar-ho amb els infants. I què millor que fer-ho coneixent quines són les necessitats dels infants en aquestes situacions, coneixent els

recursos que tenim a l'abast i coneixent quina és la millor forma de comunicar-ho i viure-ho.

Per aquest motiu aquest treball de recerca se centra a dissenyar i desenvolupar una pàgina web que reuneixi diferents idees per fer activitats relacionades amb el treball de les emocions sobre el dol: contes, cançons, poemes, pel·lícules, entre d'altres. La pàgina està adreçada als infants d'educació infantil, però de ben segur que també ajuda als de les altres etapes i fins i tot als mateixos adults.

OBJECTIUS CONCRETS DE L'ESTUDI

L'objectiu principal d'aquest treball és:

- Dissenyar i desenvolupar una pàgina web on es pugui accedir a eines, estratègies i recursos per a treballar el dol a l'aula d'educació infantil.

Per aconseguir l'objectiu principal s'ha dut a terme una anàlisi de necessitat prèvia.

Anàlisi de Necessitats

Els objectius d'aquesta primera fase d'anàlisi de necessitat foren:

- Conèixer quines són les necessitats que tenen els infants davant d'una pèrdua des de la visió dels experts i mestres.
- Identificar quins recursos i estratègies són els utilitzats per les escoles amb més freqüència per abordar el dol i ajudar als infants a gestionar les pèrdues.
- Conèixer en quines situacions els mestres de parvulari tracten el tema del dol, abans o després de la pèrdua.
- Conèixer quines necessitats i dificultats tenen els mestres a l'hora de treballar el dol a l'aula.

MARC TEÒRIC

Diferents autors coincideixen en definir el dol com un procés adaptatiu desencadenat per una pèrdua o un canvi significatiu que ens ajuda a elaborar allò què ha passat (Ballesteros i Blanch, 2017; Feijoo i Pardo, 2003; i Puyané i Sabanés, 2016). Al llarg de la nostra vida patim moltes pèrdues, potser no tan significatives com la mort d'una persona estimada, però també ens afecten i provoquen dolor.

Miret (2016) enumera alguns exemples: ruptures familiars, morts perinatals de germans, discapacitats, migració, pèrdua del lloc de treball dels pares, pèrdues econòmiques, desnonaments, mort d'una mascota, canvi de residència, empresonaments, perinatals,

d'amants, patològics, crònics, etc. Diversos autors coincideixen i afegixen la pèrdua d'una joguina, deixar el pit, deixar el xumet, deixar els bolquers, canviar-se d'escola, la pèrdua de la infantesa quan ens fem grans i la pèrdua de la innocència quan madurem. Poques vegades quan pensem en el dol, pensem que la causa pot ser una de les anteriors, però no vol dir que no sigui complicat i molt significatiu per a l'infant, ja que provoquen desorientació als adults, però impotència, por i angoixa als infants (Ballesteros i Blanch, 2017; Puyané i Sabanés, 2016 i Vilanova, 2005). Considerem que Nolla (2008) reflecteix el significat i la causa del dol.

“És essencial ser conscients que sempre que vivim una absència, és perquè en algun moment hem gaudit de l'afecte d'alguna persona o hem tingut quelcom material que ens ha satisfet.” (Nolla, 2008. p.12).

Totes les persones som diferents, i com que no hi ha dues persones iguals, no hi haurà cap dol igual (Ballesteros i Blanch, 2017; Baum, 2010; Jaramillo, 2015; Larrull, 2005; Miret, 2016; Puyané i Sabanés, 2016; Serra, 2014; i Vilanova, 2005). Miret (2016) esmenta que en el dol no hi ha patrons, ja que tots són diferents i duren temps diferents, per tant, no hi ha un model únic que expliqui com se superen les pèrdues importants. Puyané i Sabanés (2016) defineixen el procés de dol com a dinàmic i canviant, ja que la persona va experimentant diferents estats emocionals al llarg del temps. Cada autor té una visió diferent, però tots coincideixen en el fet que tots passem per 4 o 5 etapes diferenciades. Les més comunes són la negació, la ira, la negociació, la tristesa i finalment l'acceptació. Aquests mateixos autors les tradueixen en tasques: reconèixer la pèrdua (racionalment i emocionalment), expressar el dolor (pel camí que sigui necessari), aprendre a viure sense la persona que ja no hi és, i per últim, crear un nou vincle amb la persona que ha marxat i reenganxar-se a la vida.

Vilanova (2005) exposa que el dolor, sovint no ve de cop, és a mesura que passen els dies que es va intensificant i que és inevitable passar per totes les fases. Fa una comparativa amb quan et torces un peu i continues la marxa, és al cap d'unes hores quan el peu està en repòs que comença a inflar-se i ja no el podem posar a terra. Però res del que fem, ens evitarà passar per les fases del dol.

Pel que fa al dol dels infants, Baum (2010) comenta que la seva reacció és diferent de la dels adults, ja que els infants acostumen a tenir canvis d'humor molt bruscos. Primer hi ha un període d'estupefacció, després un petit període d'exaltació (per recuperar forces), torna l'aflicció amb canvis d'humor una altra vegada; arriba el punt que és conscient que no estarà bé fins que passi per totes les etapes. Miret (2016) afegix que l'edat és un factor molt important, ja que depenent d'aquesta els infants seran conscients d'allò que passa o no, i

serà quan madurin que entendran la situació i començaran el procés de dol. Puyané i Sabanés (2016) també parlen de les diferències entre els adults i els infants en el dol; afirmen que les reaccions bàsiques acostumen a ser les mateixes: tristesa, ansietat, ràbia o culpa; tot i que s'hi poden sumar problemes de conducta, disminució del rendiment escolar... Un altre gran tret diferencial és la manera d'expressar el patiment. La capacitat verbal no està del tot desenvolupada, així que se suma a les dificultats. Per aquest motiu, sovint expressen el seu malestar psíquic mitjançant un malestar físic. I tenen una gran capacitat per distreure's del dolor; però no s'ha de confondre amb què no pateixen.

Puyané i Sabanés (2016) esmenten alguns dels factors que influeixen en com els infants s'adaptin a una pèrdua. Aquests factors poden ser: l'edat en el moment de la pèrdua, l'elaboració del concepte de mort, la relació particular de l'infant amb la persona que ha mort, les característiques de la pèrdua, la sensibilitat i ajuda dels membres supervivents de la família davant dels seus sentiments i necessitats emocionals la seva pròpia experiència de pèrdues anteriors i per últim el temperament de cada infant: el temperament és un patró d'emocions i de reactivitat davant d'una situació, i depenent d'aquest la reacció serà una o una altra.

Hem mencionat el procés d'adquisició del concepte de mort, autors com Baum (2010) Cid (2011), Díaz (2016), Esquerda i Gilart (2015), Llarrull (2005), Miret (2016), Puyané i Sabanés (2016) i Serra (2014) comparteixen teories amb petites variacions. Segons aquests autors, el procés d'adquisició del concepte de mort és determinat per l'evolució psicològica. Però primer han de tenir clar cinc conceptes sobre la mort: criteri de no-funcionalitat (quan morim, el cos deixa de funcionar), és permanent, inevitable, irreversible i universal.

Els nadons de 0 a 10 mesos no entenen el concepte de mort, però no vol dir que no percebin el patiment dels altres; i per evitar-los situacions estressants, recomanen mantenir les rutines i deixar-los el menor temps possible amb els desconeguts. En el cas de la pèrdua de la mare, sí que ho notaran i reaccionaran, ja que la mare és el principal vincle amb el món exterior.

Dels 10 mesos als 3 anys tenen la capacitat d'expressar por, ràbia, amor, gelosia... i són capaços de reconèixer les emocions que experimenten. No estan preparats per entendre la mort com a tal, però sí que entenen moltes paraules.

Dels 3 als 5 anys no en són gaire conscients, i per aquest motiu pot semblar que es mostrin indiferents, o preocupats per ells. Perceben la mort, però no com a tal, encara no saben que és irreversible i universal, això fa que moltes vegades pregunten quan serà el retorn

de la persona o juguen a fer-se el mort. Els descriuen com a intermitents, ja que passen del plor al joc amb molta facilitat. Interpreten el món d'una manera literal, no entenen les ironies, ni les frases fetes; així doncs, és important expressar-nos amb claredat per evitar crear-los confusió i por. No és fins als 6 anys que entenen que la mort afecta a tots els humans, és inevitable i irreversible. Això provoca un augment de temors a l'entendre que la seva vida també es veu afectada.

Pel que fa als possibles símptomes i manifestacions dels infants, malgrat que fins ara ja hem parlat d'ells, ens agradaria concloure amb la classificació de Miret (2016): classificats en 6 àmbits; i a la classificació de Díaz (2016) i Puyané i Sabanés (2016) per edats abans de la comprensió madura de la mort.

Miret (2016) classifica els símptomes i manifestacions en els àmbits següents:

- Àmbit cognitiu: manca de concentració, manca de memòria, sensació d'irrealitat, obsessions, incredulitat, confusió, preocupació, sentit de presència, al·lucinacions, somnis estranys...
- Àmbit fisiològic: sensació de falta d'aire, migranya, opressió al pit, trastorns del son o alimentaris, problemes gastrointestinals, sensació de buit a l'estómac, pèrdua de gana, cansament, hipersensibilitat al soroll, sequedat a la boca, sospirs, mareig, nàusees...
- Àmbit conductual: hiperactivitat o apatia, distraccions, agressivitat, evitar o freqüentar records, buscar la persona morta o parlar amb ella, desorganització, plor, sospir, portar objectes de la persona morta, anar molt al cementiri...
- Àmbit emocional: impotència, irritabilitat, soledat, tristesa, por, angoixa, culpa, enuig, ràbia, ansietat, insensibilitat, anhel, gelosia, inseguretat, incertesa, enyorança...
- Àmbit social: necessitat d'aïllament, assumptió de nous rols, canvi d'amistats...
- Àmbit espiritual: pèrdua o recerca del sentit de la vida, canvi de creences...

Pel que fa al dol abans de la comprensió madura de la mort, Díaz (2016) i Puyané i Sabanés (2016) separen dos grups els nadons de 0 a 24 mesos, els petits de 2 a 5 anys. Els nadons de 0 a 24 mesos com ja hem esmentat anteriorment reaccionen principalment a la mort de la mare, ja que és amb qui més vincle tenen. Les seves reaccions solen ser crits, plors i irritabilitat. És difícil tranquil·litzar-los i alternen períodes de calma i d'esclats intensos; desesperació i desconsol. Estan irritables, apàtics i tenen alteracions de la gana i el son.

En els petits de 2 a 5 anys és habitual la manca de reacció, ja que no acaben d'entendre el concepte de la mort. Però també és habitual la reacció amb plors al cap d'una estona de

la notícia, ja que hauran necessitat un temps per processar la informació. Tenen un mecanisme de defensa que els ajuda a distreure's del dolor; passen d'estones de tristesa a estones de diversió. Les regressions i la imitació de les conductes dels adults també són freqüents. I també apareix la por a la repetició, a patir una altra pèrdua; i la por de l'egocentrisme per pensar que ha sigut culpa seva.

Com diu Puyané i Sabanés (2016) el més important és que acabar un dol no vol dir oblidar, ni deixar d'estimar, ni abandonar la persona que ja no hi és. García (2001) considera que el paper dels adults i dels mestres davant les pèrdues de les criatures no ha de ser evitar que l'infant ho visqui, sinó que estigui atent a les seves possibilitats de superació, a la seva capacitat per comprendre i assimilar el que li passa, a la seva capacitat d'expressar la pena, de queixar-se, de demanar ajut... Ballesteros i Blanch (2017), Baum (2010), Cid (2011) i Jaramillo (2015) remarquen la importància de mostrar-nos disponibles i estar al seu costat, ja que necessiten algú que els ajudi a entendre i gestionar tots els sentiments i dubtes que tenen que no comprenen, i sobretot que els acompanyin i els mostrin que estar trist i espantat és normal. Kübler-Ross (1983), Larrull (2005) i Miret (2016) afegeixen que hem d'estar disponibles, estar per escoltar, acompanyar, sostenir el plor, el dolor, la desesperació, la ràbia... Ser un model emocional, ja que, si mestres i famílies expressen els seus sentiments als infants, els ajudarà a no amagar els seus sentiments i expressar com se senten. Plorar junts uneix i enforteix els vincles, per aquest motiu, quan la tristesa es comparteix és més fàcil de superar, comenta Thió de Pol (2013). Cid (2011) afegeix que seguir amb les rutines dóna molta estabilitat i seguretat als infants, ja que veuen que la seva vida segueix més o menys igual.

A l'hora de comunicar la mort d'algú o parlar de la mort a l'aula d'educació infantil, són diversos els autors que recomanen donar només la informació necessària, sense mentir, fer-los partícips de les actes del centre, explicar de manera clara i senzilla la causa, utilitzar les paraules mort, accident, morir, malaltia... no utilitzar eufemismes ni metàfores, respondre amb sinceritat i honestedat, intentar mantenir les rutines, donar l'oportunitat d'expressar les emocions i expressar dubtes, identificar l'alumnat amb risc, tenir en compte el suport dels serveis de suport per als infants amb n.e.e., explicar que a cadascú l'afecta d'una manera diferent, recordar que tenen dret a jugar i riure, mostrar el nostre propi dol, evitar fer judicis, mostrar empatia, respectar i parlar de les creences religioses i per últim parlar de la persona morta utilitzant el seu nom (Cid, 2011; Díaz, 2016; Larrull, 2005; Miret, 2016; Puyané i Sabanés, 2016 i Serra, 2016).

Cid (2011) i Miret (2016) recomanen indagar emocions, ja que, moltes vegades els infants no saben posar noms a les emocions que senten, perquè fins al moment eren

desconegudes. Per tant, la seva manera d'expressar-se són manifestacions conductuals o físiques. Per aquest motiu és important ajudar-los a posar noms a les emocions, per validar-les i normalitzar-les i mostrar-los que estarem al seu costat per tot el que necessitin. Deixant molts silencis facilitarem l'expressió emocional i la validarem plegats. Una eina molt potent en aquests moments dolorosos és la comunicació no verbal. Kübler-Ross (1983), Larrull (2005), i Serra (2014) parlen de la importància d'expressar que senten els infants i de no perdre l'oportunitat d'acomiar-se de la pèrdua, mostra els rituals com a estratègia.

S'ha d'estar atent a les petites molèsties físiques, quan no verbalitzen les emocions, senten malestar i somatitzen molèsties físiques. No les hem d'ignorar, ja que són una porta d'entrada a les emocions. Miret (2016) afegeix que és important estar atents al canvi de rols, les morts porten canvis, i aquest poden fer que els infants agafin rols que no els pertoquen, com fer d'homes de la casa, quan només són nens. Un excés de responsabilitat pot portar regressions. El gran error per Miret (2016) és donar consells, no necessiten els nostres consells, sinó que ens preocupem i que estiguem al seu costat. No hem de jutjar ni comparar, no hi ha cap persona igual, per tant, no hi ha cap dol igual. D'igual manera, apartar el dolor és un error; els infants han de plorar, pensar-hi i sentir-ho; ja que al llarg dels anys viuran moltes pèrdues, i si sempre s'evita que les visquin i les pateixin mai elaboraran les eines necessàries per enfrontar-s'hi, comenten Kübler-Ross (1983) i Larrull (2005).

Sobre les creences, Miret (2016) i Thió de Pol (2013) exposen que s'ha d'explicar que no se sap que hi ha després de la mort, i que hi ha gent que pensa que hi ha una cosa, gent que pensa diferent. Però que totes les respostes són correctes perquè no hi ha una veritat absoluta.

Moltes vegades la gent es pregunta per què parlar de la mort a l'escola. Larrull (2005) i Miret (2016) defensen que per tenir una educació integral, no es pot evitar la mort i el dol; ja que formen part de la vida, i a part, als centres sempre hi ha infants amb dol, i tenen dret a ser atesos com se'ls atén en les altres situacions. Feijoo i Pardo (2003) i Thió de Pol (2013) ho consideren una oportunitat per parlar de l'amor i anticipar els sentiments de pèrdua, també per parlar de la vida. Opinen que mai és massa d'hora per tractar qualsevol tema si les criatures en parlen o el viuen.

Pel que fa a l'educació emocional, Miret (2016) exposa que treballar la mort i el dol, és molt enriquidor emocionalment, i en ser un tema que s'evita molt en l'àmbit familiar, sorgeixen moltes preguntes que si no es resolen, poden crear, inseguretats, por i ansietat. Baum (2010), Larrull (2005) i Serra (2014) hi donen suport, perquè tan aviat coneguin els sentiments i les emocions i els aprenguin a manifestar, més preparats estaran quan s'hagin

d'acomiar d'algú, quan li arribi el moment de morir. Ara bé, no ens hem de confondre i creure que per educar en la mort, evitarem tot el dol, dolor i patiment; però sí que estaran més preparats per afrontar-ho (Díaz, 2016; Larrull, 2005; Mèlich, 2003; Puyané i Sabanés, 2016; i Ribera i Fernández, s.d.).

Per treballar aquests aspectes a l'aula; Arnaiz (2003) i Nolla (2008) distingeixen dos tipus de pedagogia. La pedagogia del dol que s'aplica quan es pateix una pèrdua i ofereix eines per enfrontar-nos, alleugerir el dolor i donar consol. I la pedagogia de la mort fa referència a la realitat de la pèrdua, el fracàs i la mort abans de trobar-se amb ella, és a dir, fer entendre el concepte de mort, parlar d'ella i tenir-la present; per poder així entendre la fragilitat dels humans, i poder viure amb el valor que ens mereixem; i ofereix eines per aproximar-nos a ella, Badia (2014) ho comparteix.

Per poder-la dur a terme Arnaiz (2003) exposa 10 recomanacions recolzades per Badia (2014), Feijoo i Pardo (2003) i Larrull (2005). Tal com mostra la taula 1 podem veure que hi ha recomanacions sobre com, quan i quins aspectes treballar de la mort.

Taula 1. 10 recomanacions per treballar la pedagogia de la mort (Arnaiz, 2003).

-
1. Parlar de la mort amb els infants sinceritat, tenint present que no sabrem totes les respostes, ja que la mort té molta incertesa.
  2. No esperar a parlar de la mort fins a trobar-nos amb ella, aprofitar situacions de la vida quotidiana per parlar-ne.
  3. Parlar-ne amb claredat, dient les coses pel seu nom: mort, difunt, enterrament... Sense disfressar la pèrdua.
  4. No mostrar por cap a les persones difuntes ni utilitzar-les com a xantatge.
  5. Parlar de la mort com a part del cicle vital de les persones.
  6. Conèixer la diversitat del simbolisme que es dóna a la mort, en les diferents cultures i religions.
  7. No ocultar els sentiments que tenim per la mort de persones properes.
  8. Parlar de les causes de mort habituals per poder evitar pors innecessàries.
  9. Parlar amb majúscules. La conversa ens és de molta ajuda; i ens fa créixer. Ser conscient que el nostre temps és limitat, i cal donar importància i valorar cada moment de la nostra vida.
  10. Ser conscient que el nostre temps és limitat, i cal donar importància i valorar cada moment de la nostra vida.
-

Amb tot, tenir present que la finalitat d'aquest treball és dissenyar i desenvolupar una pàgina web que reuneixi diferents idees, eines i recursos per treballar el dol enfocat als infants d'educació infantil; cal tenir present que tots morirem, però abans viurem diferents pèrdues, i aquestes ens portaran un dol (Vilanova, 2005). Hi ha diferents pèrdues que provoquen un dol a part de la mort d'un ésser estimat: ruptures familiars morts perinatals de germans, discapacitats, migració... (Miret, 2016). Cal recordar que entenem el dol com un procés adaptatiu desencadenat per una pèrdua o un canvi significatiu que ens ajuda a elaborar allò què ha passat (Ballesteros Blanch, 2017; Feijoo i Pardo, 2003; i Puyané i Sabanés, 2016); però a cada infant l'afecta de forma diferent. No hi ha un patró, però les fases més comunes són la negació, la ira, la negociació, la tristesa i finalment l'acceptació. (Ballesteros i Blanch, 2017; Baum, 2010; Jaramillo, 2015; Larrull, 2005; Miret, 2016; Puyané i Sabanés, 2016; Serra, 2014; i Vilanova, 2005). Hi ha diferents factors que afecten els infants com l'edat, la sensibilitat, les característiques... Però en tots els casos el paper de l'adult i del mestre davant les pèrdues de les criatures no ha de ser evitar que l'infant ho visqui, sinó que estigui atent a les seves possibilitats de superació, a la seva capacitat per comprendre i assimilar el que li passa, a la seva capacitat d'expressar la pena de queixar-se, de demanar ajut... mostrar-se disponible i ajudar-los a gestionar els dubtes i sentiments que no comprenen (Ballesteros i Blanch, 2017; Baum, 2010; Cid, 2011; García, 2001; i Jaramillo, 2015).

No per evitar partir amb les pèrdues, perquè no és possible, però si per tenir més estratègies i recursos és important tenir una educació integral on es tractin tots aquests temes tabú (Larrull, 2005; i Miret, 2016). Per aquest motiu Arnaiz (2003) i Nolla (2008) distingeixen dos tipus de pedagogia.

PROJECTE D'ACCIÓ EDUCATIVA

Context sociocultural o escenari de l'acció educativa

Com hem mencionat anteriorment, aquest treball de recerca té per finalitat dissenyar i desenvolupar una pàgina web que reculli diferents eines i estratègies per tractar el dol a educació infantil. Per tant, és un treball per a mestres i famílies d'infants de l'etapa d'educació d'infantil, en especial per als del segon cicle. El lector pot consultar la web resultant a: <https://www.dolinfantil.com/>

Per poder dissenyar la pàgina web, s'ha dut a terme una detecció de necessitats per poder conèixer quines eren les mancances i necessitats dels mestres amb relació a com treballar la mort i el dol a l'aula.

Detecció de necessitats

Mètode

Participants:

Han participat dues mestres d'educació infantil (M1 i M2) i una experta (E1) amb diferents graus i tipus de formació en aquest tema. Els requisits que havien de complir les mestres eren haver treballat durant més de deu anys, per augmentar la probabilitat d'haver-se trobat en situacions de pèrdues, estar actualment en actiu, i treballar al segon cicle d'educació infantil. Una de les mestres havia de treballar en una escola privada/concertada i l'altra a una escola pública. M1 és una mestra que porta treballant al mateix centre 18 anys, i M2 és una mestra que fa 10 anys que treballa al centre. Pel que fa a l'experta, té 65 anys i més de 40 anys d'experiència.

Instruments:

El guió de l'entrevista semiestructurada dirigida a experts (vegeu annex 1) té com a finalitat conèixer: la importància de treballar el dol a educació infantil, com es pot treballar el dol a educació infantil, quines necessitats tenen els infants davant d'una pèrdua, i finalment quin és el paper del mestre. Consta de quatre apartats que coincideixen amb els objectius acabats de mencionar; i nou preguntes.

El guió de l'entrevista semiestructurada dirigida a mestres (vegeu annex 2) té com a finalitat conèixer: quines són les necessitats dels infants davant d'una pèrdua; quins recursos i estratègies són els utilitzats per les escoles, les situacions en què es tracta el dol, abans o després de la pèrdua; i per últim quines necessitats i dificultats tenen els mestres a l'hora de treballar el dol a l'aula. Consta de quatre apartats que coincideixen amb els objectius acabats de mencionar; i 11 preguntes.

Procediment:

Una vegada vam realitzar una revisió de la literatura sobre la temàtica, vam definir l'anàlisi de necessitats i vàrem elaborar el guió de les entrevistes.

Les entrevistes semiestructurades que vam elaborar eren dos models diferents, ja que teníem dos tipus de participants, mestres i experts. D'aquesta mateixa manera també vam redactar les cartes de consentiment informat (vegeu annex 3).

Un cop vam tenir els instruments redactats ens vam posar en contacte amb els participants i se'ls va administrar entrevistes a un total de tres participants (dues mestres i una experta).

Després de la recollida de dades, hem realitzat una transcripció i ordenació de la informació. L'ordenació va en funció d'uns ítems establerts, és a dir, seguint l'ordre dels objectius de l'anàlisi de necessitats.

A continuació s'ha dut a terme la codificació, aquest és un procés mitjançant el qual s'agrupa la informació que hem obtingut en les categories que concentren les idees, els conceptes i relacions descobertes. Per tant, s'ha analitzat tot el contingut per tal de determinar el més significatiu, ja que aquest incorpora la interpretació del contingut que analitzem.

Resultats i discussió de l'anàlisi de necessitats

A continuació presentem i discutim els resultats més importants. Cal tenir en compte que els que exposem s'ha extret d'una mostra reduïda de dues mestres i una experta. Pel que fa al primer objectiu, que és "Conèixer quines són les necessitats que tenen els infants davant d'una pèrdua des de la visió dels experts i mestres" E1 considera que el primer que han de fer l'infant és assumir la pèrdua, i per fer-ho necessita saber la veritat, sentir-se acompanyat i poder-ho parlar. M1 parla de les diferències de cada infant; ja que tots som diferents i cadascú té unes necessitats diferents, alguns necessiten parlar-ne més que d'altres. A més, M2 afegeix que els infants el que més necessiten és molt suport, afecte i comprensió; que no se sentin sols.

En aquest sentit podem observar i entenem que tots els participants de l'estudi coincideixen amb García (2001) que afirma que el que necessiten els infants és que els adults i mestres estiguin atents a les seves possibilitats de superació, a la seva capacitat per comprendre i assimilar el que li passa, a la seva capacitat d'expressar la pena, de queixar-se, de demanar ajut... Els infants necessiten saber que els adults estan disponibles i al seu costat per ajudar-los a entendre i gestionar tots els sentiments i dubtes que no comprenen; i fer-los saber que estar trist i espantat és del tot normal (Ballesteros i Blanch, 2017; Baum, 2010; Cid, 2011 i Jaramillo, 2015). Els infants necessiten saber que hi haurà algú que estarà disponible per escoltar, acompanyar, sostenir el plor, el dolor, la desesperació, la ràbia... (Kübler-Ross, 1983; Larrull, 2005 i Miret, 2016). Cid (2011) afegeix que necessiten saber que la seva vida segueix més o menys igual.

El segon objectiu, "Identificar quins recursos i estratègies són els utilitzats per les escoles amb més freqüència per abordar el dol i ajudar als infants a gestionar les pèrdues" s'ha analitzat com treballar les pèrdues en dues categories diferents: (1) abans de patir la pèrdua i (2) quan ens trobem amb una pèrdua. Pel que fa a la categoria 1, E1 i M1 coincideixen que la millor manera de treballar el dol és a partir dels exemples, com un conte, la narrativa,

a través d'una representació, a través d'experiències personals, a través de pel·lícules... E1 posa d'exemple escoles de l'estranger on es treballa molt les emocions i els sentiments. Per aquest motiu, diu que és important donar-los espai, crear un espai on poder treballar les pèrdues i qualsevol altra emoció. Pel que fa a la categoria 2 E1 parla del que ella considera el millor recurs, l'escolta activa, el fet d'escoltar i el fet de donar temps, entenent els silencis com una resposta. Coincideix amb M1 i M2 que és fonamental observar i anar al seu ritme, no al nostre; i els recursos a utilitzar poden ser els mateixos que abans de patir una pèrdua, on M2 afegeix que considera fonamental la conversa, aprofitant les rotllanes per explicar les diferents situacions en què es troben i fer participis als companys de classe, d'aquesta manera els companys de classe coneixen què és allò que passa i poden compartir situacions semblants, inquietuds, o simplement donar suport a l'infant afectat. Fer-los participis és fonamental, segons comenta E1, fa la comparació amb un equip, i diu que les classes són equips; per aquest motiu, és important crear consciència d'equip, que tots formen part d'un, ja que els infants tenen unes capacitats de reacció i d'acompanyar als infants impressionants, parla d'ells com uns grans acompanyants.

L'experiència d'aquestes dues mestres ens suggereix que falta formació, ja que coneixen alguns recursos, però afirmen a l'hora de treballar-lo tindrien dificultats. Arnaiz (2003) recomana parlar amb els infants de la mort amb sinceritat i claredat, però no esperar a trobar-nos amb ella per parlar-ne. No mostrar por ni utilitzar les persones difuntes com a xantatge, parlar de la mort com a part del cicle vital de les persones i aprofitar per conèixer la diversitat del simbolisme que es dóna a la mort, en les diferents cultures i religions, no ocultar els sentiments que tenim per la mort de persones properes, parlar de les causes de mort habituals per poder evitar pors innecessàries, parlar amb majúscules i ser conscient que el nostre temps és limitat, i cal donar importància i valorar cada moment de la nostra vida.

El tercer objectiu, "Conèixer en quines situacions els mestres de parvulari tracten el tema del dol, abans o després de la pèrdua" E1 ens parla de la importància de treballar el dol en qualsevol etapa, perquè és una oportunitat d'expressar sentiments i fer participi al grup d'allò que sent; afirma que els humans aprenem de l'experiència, el que es faci abans d'una pèrdua ens donarà eines per quan passi. Però no és un tema específic per a M1 i M2. Quan hi ha una pèrdua, sí que ho treballen, o quan surt de la curiositat dels infants en explicar diferents contes. M2 creu que és molt important treballar el dol a l'aula, perquè quan els infants pateixen alguna pèrdua pateixen canvis emocionals, i quan van a l'escola les emocions els acompanyen; així que si ells no estan bé quan vagin a l'escola tampoc estaran bé; i tot i que no treballa el dol com a tal abans d'una pèrdua no previsible, considera que és important treballar el dol quan es preveu que hi haurà una pèrdua, quan hi ha una pèrdua

i després d'aquesta pèrdua; però remarca que si es pot preveure, el treball de prevenció és molt important.

Les opinions de mestres i experts són distants a les dels autors; ja que els autors defensen la importància de treballar el dol abans de patir una pèrdua per tenir una educació integral (Feijoo i Pardo, 2003; Larrull, 2005; Miret, 2016; Serra, 2014 i Thió de Pol, 2013). A més a més, Arnaiz (2003), Badia (2014) i Nolla (2008) distingeixen dos tipus de pedagogia (la pedagogia del dol i la pedagogia de la mort). En canvi les mestres entrevistades no treballen el dol abans de trobar-se amb una pèrdua.

I per últim, el quart, "Conèixer quines necessitats i dificultats tenen els mestres a l'hora de treballar el dol a l'aula" com hem dit anteriorment, cap de les dues mestres treballa de manera regular el dol abans d'una pèrdua, però quan s'han trobat en aquesta situació els ha resultat molt difícil, ja que afirmen que no han estat gens formats, en estudiar la carrera aquest tema ni es va mencionar. M2 opina que els mestres haurien d'estar més formats per estar a l'altura d'aquestes situacions. Si haguessin rebut més formació, i coneguessin recursos els seria molt més fàcil abordar aquestes situacions. Passen poc, però quan passen, són situacions complicades on se sumen aquestes mancances; tenir recursos les milloraria. Perquè en faltar formació en aquestes situacions es fa servir l'experiència i allò que es considera més lògic; però no se senten còmodes ni segures. I quan arriben a casa posen en dubte si allò que han dit era correcte dir-ho o no. M2 entén que no sabia com fer-ho exactament, així que visitaria a la psicopedagoga del centre per demanar-li ajuda i algun conte per tractar-ho; ja que ella només coneix el que ha après amb l'experiència. M1 afegeix que en el seu cas, ha demanat ajuda a altres mestres i comentat a les reunions de cicle quan s'ha trobat amb un dol, perquè realment hi ha molt desconeixement del tema. Pel que fa al rol del mestre M1 parla de l'acompanyament i E1 ho justifica dient que fer l'acompanyament permet a l'infant expressar i que expressi en equip; no hi ha un protocol d'actuació que serveixi per a tothom, n'hi ha que s'han d'adaptar a la classe i a l'infant. I un altre paper important que té és fer de pont amb els pares, perquè la família i l'escola han d'anar agafats de la mà.

L'exposat fins ara ens porta a pensar que realment no hi ha formació sobre com treballar el dol a l'aula, és per aquest motiu que hem dissenyat aquesta pàgina web, per donar resposta als dubtes que puguin sorgir a l'hora de treballar el dol a l'aula d'educació infantil.

Una de les limitacions que hem tingut, és que ens hagués agradat poder parlar amb una família que hagués patit una pèrdua, i els resultats obtinguts estan basats amb l'experiència d'aquestes dues mestres.

Descripció pàgina web

D'acord amb la finalitat de l'estudi i, en basant-se en la detecció de necessitat s'ha pogut dissenyar i desenvolupar la pàgina web centrada en recursos, eines i estratègies per a treballar el dol a educació infantil; que hem anomenat "El dol a Educació Infantil". L'enllaç per accedir a ella és el següent: <https://www.dolinfantil.com/>

Hem dividit la pàgina web en 8 apartats, per donar resposta a les diferents necessitats que hem trobat (com ara activitats, contes i cançons per a treballar el dol).

Inici

Quan entrem s'obra la pàgina "Inici", aquí com en el menú horitzontal hi ha accés directe als altres 7 apartats. En aquesta pàgina i en tota la web hem tingut molta cura dels continguts, però també de l'estètica. Hem volgut transmetre calma i tranquil·litat, i que les imatges utilitzades representessin la diversitat i trenquessin amb els estereotips, a més, han estat escollides del banc d'imatges que ofereix la plataforma utilitzada per crear la web.

Qui sóc i que pretenc?

La primera pàgina que trobem és "Qui sóc i què pretenc?" aquí hem volgut fer una petita presentació per situar al visitant; i també explicar quina és la finalitat d'aquesta web i els objectius del treball. Vam trobar convenient oferir la possibilitat de comunicar-se amb nosaltres, així doncs, vam inserir una caixa de contacte per enviar correus amb comentaris, dubtes, suggeriments, allò que els visitants trobin convenient.

Per aclarir conceptes

Les dues pàgines anteriors eren introductòries, les següents responen a les necessitats detectades (com conèixer la descripció exacta de dol i quines possibles causes). Hem considerat oportú fer una pàgina amb la descripció de dol i algunes de les possibles situacions que poden provocar un dol. Per aquest motiu que hem fet la pàgina "Per aclarir conceptes". Primer trobem la descripció i les cinc fases més comunes per les quals passa tothom; i seguidament uns requadres amb les causes i imatges representatives d'aquestes.

Els experts recomanen

Per donar resposta a la necessitat de com s'ha d'actuar en les situacions de dol hem dissenyat la pàgina anomenada "Els experts recomanen" i hem posat 10 recomanacions d'Arnaiz (2003) per parlar de la mort, però que també són adaptables a dols provocats per

altres pèrdues; ja que en fer l'anàlisi hem vist que és una inquietud que tenen les mestres entrevistades, perquè no saben com han d'actuar.

Pedagogies

La pàgina "Pedagogies" l'hem trobat adequada per justificar i mostrar la importància de treballar el dol abans, durant i després d'una pèrdua; ja que a la detecció de necessitats els resultats van demostrar que hi havia desinformació sobre com treballar el dol i la mort. Podem trobar informació sobre dos tipus de pedagogies, la pedagogia de la mort i la pedagogia del dol. Encapçala la pàgina un petit fragment del llibre "Vilanova, M. (2005). La Mort, una lliçó de vida? Barcelona: Mediterrània" que parla de la importància de parlar de la mort.

Contes

Els recursos i eines per abordar el dol els hem organitzat en dues pàgines diferents amb diverses subpàgines. La primera pàgina l'hem anomenada "Contes", ja que aquí trobem diferents contes per treballar el dol. Però per facilitar l'accés a ells, i trobar el conte que s'està cercant, hem decidit classificar-los en quatre categories: contes per a treballar les emocions, contes per a treballar les malalties, contes per a treballar la mort i contes per a treballar la separació dels pares. Aquestes classificacions tenen accés directe a les subpàgines; i es pot accedir des d'aquesta pàgina o des de la barra del menú.

La primera subpàgina que trobem és "Contes per a treballar les emocions" conté un recull de contes per a treballar les emocions a educació infantil. Aquests estan ordenats alfabèticament pel nom del títol, amb la referència bibliogràfica i un breu resum. Hem escollit aquesta categoria perquè considerem necessari que els infants reconeixin i puguin expressar les seves emocions perquè quan es troben en una situació de dol sàpiguen expressar que senten; i no espantar-se en experimentar emocions desconegudes per primera vegada. Una mostra d'aquests contes són: "Llenas, A. (2016). *El laberint de l'ànima*. Barcelona: Fanbooks." i "Armisen, E. (2009). *Què m'està passant?*. Barcelona: Lumen."

La segona subpàgina l'hem anomenat "Contes per a treballar les malalties" conté un recull de contes per a treballar el dol provocat per les malalties a educació infantil. Aquests estan ordenats alfabèticament pel nom del títol, amb la referència bibliogràfica i un breu resum. Hem escollit aquesta categoria i les dues categories que vindran a continuació perquè ens han semblat que podien ser les situacions que es donen amb més freqüència. Això no vol dir que no hi hagi recursos per als altres dols. Una mostra d'aquests contes són: "Vlamakis,

G. (2004). *¿I jo què?: en Lluc i la seva germana malalta*. Barcelona: Sirpus." i "Zafrilla, M. (2012). *Los despistes del abuelo Pedro*. Pozuelo de Alarcón: Cuento de Luz."

La tercera subpàgina anomenada "Contes per a treballar la mort" conté un recull de contes per a treballar el dol provocat per la mort a educació infantil. Aquests estan ordenats alfabèticament pel nom del títol, amb la referència bibliogràfica i un breu resum. Una mostra d'aquests contes són: "Martinez, M. (2010). *Jo les volia*. Barcelona: Rosa Sensat." i "Davies, B. (2015). *L'illa de l'avi*. Algemesí: Andana."

La quarta i última subpàgina l'hem anomenat "Contes per a treballar la separació dels pares" conté un recull de per a treballar el dol provocat per la separació dels pares a educació infantil. Aquests estan ordenats alfabèticament pel nom del títol, amb la referència bibliogràfica i un breu resum. Una mostra d'aquests contes són: "Sauermann, M. (2013). *El niño y la bestia*. Mèxic: Obelisco." i "Garavaglia, M. (2007). *No és culpa teva*. Barcelona: Claret."

Més recursos

Recursos a part de contes n'hi ha molts, en conseqüència, hem fet la "Més recursos" amb accés a altres recursos: activitats, música i pel·lícules. També es pot accedir a les diferents des de la barra del menú, com amb la pàgina dels contes.

Els pròxims recursos que exposem són activitats per treballar les pèrdues, la subpàgina "Activitats" conté un recull d'activitats. Aquestes estan dividides en dues parts, activitats per a treballar les emocions i activitats per fer rituals d'acomiadament. Estan amb l'ordre esmentat, i es pot accedir ràpidament als diferents grups amb el menú vertical de la dreta o amb els accessos ancorats al principi i final de cada grup. Les activitats estan estructurades totes de la mateixa forma, a la columna de l'esquerra hi ha: primer un títol, després un breu resum i/o reflexió i per últim la descripció de l'activitat; i a la columna de la dreta trobem l'edat per a qui està pensada l'activitat, el nombre de participants, el material necessari, el temps de durada i l'espai o lloc on aniria bé fer-ho; són recomanacions, però es poden adaptar a tots els interessos.

Un altre tipus de recurs és mitjançant l'oïda, per aquest motiu a la subpàgina "Música" podem trobar música i contes parlats. L'estructura que segueix és la següent: la imatge de l'àlbum, en negreta hi ha la classificació (si és un conte parlat o una cançó), la referència del recurs amb normativa APA i un petit reproductor per escoltar-ne un fragment. Un exemple de cançó és "Guix, M. i Cia. (2016). Pista 14. I. A El Petit Príncep. [CD]. Barcelona: Medusa Estudi."

L'última categoria "Pel·lícules" conté un recull de pel·lícules infantils que tracten la mort o les pèrdues. Aquestes estan ordenades alfabèticament pel nom del títol. L'estructura que segueix és la següent: la imatge de la pel·lícula, en negreta el títol, la referència de la pel·lícula amb normativa APA i un petit resum de l'argument. Algunes de les pel·lícules esmentades són "Hickner, S. (Productor) i Wells, S. (Dir.). (1995). *Balto* [Pel·lícula]. Estats Units: Amblin Entertainment." i "Anderson, K. (Productor) i Molina, A., i Unkrich, L. (Dir.). (2017). *Coco* [Pel·lícula]. Estats Units: Pixar i Walt Disney Pictures."

A més a més!

Finalment, "A més a més!" hem trobat interessant posar diferents curiositats, com diferents poemes sobre les pèrdues (de Salvador Espriu, Marius Torres, M. Martí i Pol, entre d'altres), una petita secció sobre les llàgrimes i alguns vídeos i enllaços que hem considerat interessants. També hem considerat oportú afegir una subpàgina anomenada "Fonts d'informació" amb les referències bibliogràfiques emprades per la creació d'aquesta pàgina web.

CONCLUSIONS

Aquest projecte d'acció educativa es va iniciar amb la intenció de dissenyar i desenvolupar una pàgina web on es pogués accedir a eines, estratègies i recursos per a treballar el dol a l'aula d'educació infantil.

Pel que fa al coneixement de les necessitats dels infants davant d'una pèrdua hem vist que sobretot necessiten sentir-se acompanyats i escoltats.

Pel que fa als recursos i estratègies utilitzats per les escoles amb més freqüència per abordar el dol i ajudar als infants a gestionar les pèrdues, hi ha un gran desconeixement, i s'acaba recorrent als contes i als especialistes.

Pel que fa a les situacions on els mestres de parvulari tracten el tema del dol, hem pogut observar que tot i conèixer la importància de treballar el dol a l'aula d'infantil, per tenir una bona educació integral, conèixer les nostres emocions i sentiments i tenir estratègies i recursos per expressar-se; no és un tema que es tracti de manera regular, només quan es troben en una situació de pèrdua.

I per últim conèixer quines necessitats i dificultats tenen els mestres a l'hora de treballar el dol a l'aula, està relacionat amb l'anterior, com que hi ha desconeixement, els docents no saben com abordar aquest tema, aleshores no el treballen; tot i això consideren que necessiten formació en aquest tema.

Per aquest motiu hem dissenyat aquesta pàgina web, perquè mestres i famílies coneguin diferents maneres de tractar el dol abans, durant i després d'una pèrdua; i també per donar a conèixer la importància d'aquest.

BIBLOGRAFIA

Arnaiz, V. (2003). Deu propostes per a una pedagogia de la mort. *Guix d'Infantil*, 12, 8-11. Recuperat a: <https://www.grao.com/es/producto/deu-propostes-per-a-una-pedagogia-de-la-mort>

Badia, M. (2014). *T'ho prometo. Guia didàctica*. Recuperat a: http://xtec.gencat.cat/web/.content/alfresco/d/d/workspace/SpacesStore/0046/46ad93ca-b07b-45a4-9ab4-a9d5104ff297/t_ho_prometo_inicial_guia_didactica.pdf

Ballesteros, N. i Blanch, S. (26 d'abril de 2017). *Acollir i acompanyar el dol en l'etapa d'educació infantil*. El diari de l'educació. Recuperat a: http://diarieducacio.cat/acollir-acompanyar-dol-letapa-deducacio-infantil/?utm_source=Subscriptors&utm_campaign=6af93b4de4-EMAIL_CAMPAIGN_2016_11_24&utm_medium=email&utm_term=0_80c91da0fa-6af93b4de4-157772257

Baum, H. (2010). *¿Está la abuelita en el cielo?: Cómo tratar la ausencia y la tristeza con los niños*. Barcelona: Oniro.

Cid, L. (2011). *Explícame qué ha pasado. Guía para ayudar a los adultos a hablar de la muerte y el duelo con los niños*. Fundación Mario Losantos del Campo. Recuperat a: [http://www.psie.cop.es/uploads/GuiaDueloFMLC\[1\].pdf](http://www.psie.cop.es/uploads/GuiaDueloFMLC[1].pdf)

Díaz, P. (2016). *Hablemos de duelo. Manual práctico para abordar la muerte con niños y adolescentes*. Madrid: Fundación Mario losantos del Campo. Recuperat a: <http://www.fundacionmlc.org/uploads/media/default/0001/01/guia-duelo-infantil-fmlc.pdf>

Espinosa, A. (2010.) *El món groc: si creus en els somnis, es faran realitat*. Barcelona: Debolsillo.

Esquerda, M. i Gilart, C. (2015). Biodebat: El dol dels nens. *Bioètica & debat: La mort i el dol en la infància*, 21 (76). Recuperat a: <https://www.raco.cat/index.php/BioeticaDebat/article/view/337175/428094>

Feijoo, P. i Pardo, A. B. (2003). La escuela: una amiga en el duelo. *Aula de Innovación Educativa: Educación ambiental en tiempos de catástrofes/ Pensar, hablar de la muerte y*

comprometerse con la vida, (122). Recuperat a: http://0-visor.grao.com.biblio.url.edu/?params=eyJET0MiOilwMTAxNzE0Ni54bWwiLCJET1dOTE9BRCI6Imh0dHBzOlwvXC93d3cuZ3Jhby5jb21cL2NhXC9wcm9kdWN0ZXNcL2Rlc2Nhcm dhci1wZGY_c2x1Zz1sYS1lc2N1ZWxhLXVvYS1hbWlnYS1lbi1lbc1kdWVsbyslklQljoikilsl kVYUEISRSI6MTU0NjYwOTI5OH0=&signature=yRkZIGc5w4FIXglfSVmeBLUXG7VzjHXy hvsoTOZhrqg=

García, C. (2016). *Para siempre*. Meres: La fábrica de libros.

García, P. (2001). Què cal fer davant del patiment dels infants? *Revista Guix d'Infantil: Estratègies per observar i avaluar els racons*, (2), 41-45. Recuperat a: <https://www.grao.com/es/producto/que-cal-fer-davant-el-patiment-dels-infants>

Jaramillo, C. (28 de març de 2015) *El duelo de un niño ante la perdida de un progenitor*. El mundo. Recuperat a: <http://www.elmundo.es/sapos-y-princesas/2015/03/28/55153c7522601dbe4b8b4582.html>

Kübler-ross, E. (1983). *Los niños y la muerte*. [Versió DX Reader]. Recuperat a: <https://clea.edu.mx/biblioteca/Kubler%20Ros%20Elisabeth%20-%20Los%20Ninos%20Y%20La%20Muerte.pdf>

Kübler-ross, E. (1992). *La mort: una aurora*. Barcelona: La butxaca.

Larrull, C. (2005). *Antropologia de la mort i el dol* [Llicència Modalitat B3]. Recuperat a: <http://www.xtec.cat/crp-badalona/recursos/dol/licencies/mortlicencia.pdf>

Mèlich, J. C. (2003). Por una pedagogía de la finitud. *Aula de Innovación Educativa: Educación ambiental en tiempos de catástrofes/ Pensar, hablar de la muerte y comprometerse con la vida*, (122). Recuperat a: http://0-visor.grao.com.biblio.url.edu/?params=eyJET0MiOilwMTAxNzE0NS54bWwiLCJET1dOTE9BRCI6Imh0dHBzOlwvXC93d3cuZ3Jhby5jb21cL2NhXC9wcm9kdWN0ZXNcL2Rlc2Nhcm dhci1wZGY_c2x1Zz1wb3ltW5hLXBIZGFnb2dpYS1kZS1sYS1maW5pdHVkliwiSVAiOilqli wiRVhQSVJFijoxNTQ2NjA4MTYyfQ==&signature=D14MxqGue1oREWPIfQ2KkX-sKHbiTXO9Eud0NJF_ueA=

Miret, À. (2016). *El centre educatiu de dol: Guia per afrontar la mort, el dol i les pèrdues en els centres educatius*. Barcelona: Tarannà.

Nolla, A. (2008). *Del viure i del morir: Propostes per acostar-nos a l'experiència de la finitud*. Barcelona: Rosa Sensat.

Puyané, M. i Sabanés, A. (2016). *En la vida i en la mort: com acompanyar en el procés de dol els nens i adolescents*. Barcelona: Abadia de Montserrat, cop.

Ribera, N. i Fernández, S. (s.d.). *La mort, un tema que se'ns fa difícil*. Federació d'Associacions de Mares i Pares d'Alumnes de Catalunya. Recuperat a: <http://www.fapac.cat/ifamilies/la-mort-un-tema-que-sens-fa-dificil>

Serra, X. (2014). *I jo, també em moriré? Com es pot ajudar els infants i els joves a conviure amb la pèrdua i la mort de qui estimem*. Barcelona: Columna.

Thió de Pol, C. (2013). *M'agrada la família que m'ha tocat: Educar els fills en positiu*. Vic: Eumo.

Vilanova, M. (2005). *La Mort, una lliçó de vida?* Barcelona: Mediterrània.

ANNEX

Annex 1 - Entrevistea experta

Hola, me llamo Gemma Lumbreras y soy una estudiante de 4to de educación infantil en la Facultad de Psicología, Ciencias de la Educación y el Deporte Blanquerna, de la Universidad Ramon Llull. Este año estoy haciendo el trabajo de final de grado y el tema que he escogido es el luto en el aula de educación infantil; ya que considero que este es un tema capital, importante de conocer y que no hemos trabajado.

El objetivo principal de este trabajo es diseñar y desarrollar una página web que recoge recursos, herramientas y estrategias para trabajar el luto con niños de educación infantil dentro y fuera del aula. Me gustaría saber su opinión como experta en la materia. Por este motivo, me gustaría agradecer su participación y su tiempo.

En concreto, esta entrevista consta de cuatro bloques de preguntas: comenzaremos con unas preguntas sobre la importancia de trabajar el luto en educación infantil; seguidamente como se puede trabajar el luto en esta etapa, después qué necesidades tienen los niños ante una pérdida; y finalmente cuál es el papel del maestro.

Antes de empezar muchas gracias por su atención y su tiempo!

Pues si está de acuerdo, empezaremos por el primer bloque de preguntas relacionadas con la importancia de trabajar el luto en el aula.

1. ¿Qué importancia cree que tiene trabajar el luto en educación infantil?
2. ¿Es importante trabajar el luto antes de encontrarnos ante una pérdida? Por qué?
3. ¿Cómo se puede trabajar el luto antes de encontrarnos ante una pérdida?
4. ¿Qué recursos se pueden utilizar para ayudar a los niños?
5. ¿Cómo se puede trabajar el luto en el aula cuando hay una pérdida importante?
6. ¿Qué recursos se pueden utilizar para ayudar a los niños a entender qué está pasando?
7. ¿Se tiene que hacer partícipe a los compañeros de clase?
8. ¿Qué necesitan los niños en estas situaciones?
9. ¿Cómo tiene que actuar el maestro cuando se trabaja el luto? ¿Qué papel debe tener?

Annex 2 - Entrevistes mestres

Hola, em dic Gemma Lumbreras i sóc una estudiant de 4t d'educació infantil a la Facultat de Psicologia, Ciències de l'Educació i l'Esport Blanquerna, de la Universitat Ramon Llull. Aquest any estic fent el treball de final de grau i el tema que he escollit és el dol a l'aula d'educació infantil; ja que considero que aquest és un tema cabdal, important a conèixer i que no hem treballat.

L'objectiu principal d'aquest treball és dissenyar i desenvolupar una pàgina web que reculli recursos, eines i estratègies per treballar el dol amb infants d'educació infantil dins i fora de l'aula. M'agradaria saber la vostra opinió com a mestra, a partir de la seva experiència i la seva visió. Per aquest motiu, m'agradaria agrair la vostra participació i el vostre temps.

En concret, aquesta entrevista consta de quatre blocs de preguntes: començarem amb unes preguntes sobre la importància de treballar el dol a educació infantil; seguidament com es pot treballar el dol en aquesta etapa, després quines necessitats tenen els infants davant d'una pèrdua; i finalment quin és el rol del mestre.

Abans de començar moltes gràcies per la seva atenció i el seu temps!

Doncs si està d'acord, començarem pel primer bloc de preguntes relacionades amb la importància de treballar el dol a l'aula.

1. Quina importància creu que té treballar el dol a educació infantil?
2. Quan o en quins moments creu que és important treballar el dol? Per què?

Abans que es doni una pèrdua

3. Com es pot treballar el dol abans de trobar-nos davant d'una pèrdua? Quins recursos utilitzaria?
4. Durant els anys que ha estat impartint classes ha treballat el dol a l'aula abans d'una pèrdua?
5. Amb quines dificultats s'ha trobat?
6. Durant els anys que ha estat impartint classes, s'ha trobat amb la situació d'una pèrdua important al centre?

En el moment que hi ha una pèrdua

7. Com es pot treballar el dol quan hi ha una pèrdua? Quins recursos utilitzaria?

8. Què necessiten els infants quan hi ha una pèrdua?
9. Hi ha hagut implicació per part dels companys de classe?

El rol del mestre.

10. Com ha d'actuar el mestre quan es treballa el dol (abans i durant una pèrdua)? Quin rol ha de tenir?
11. Creu que ha estat formada per saber actuar en aquestes situacions? Creu que caldria més formació?

Annex 3 - Consentiment informant

CONSENTIMENT INFORMAT PER LA PERSONA PARTICIPANT

Títol del Treball de Recerca: Dissenyar i desenvolupar una pàgina web amb recursos adequats per treballar el dol a l'aula d'infantil segons els experts.

Investigador responsable: Gemma Lumbreras Elizari

E-mail: gemmale@blanquerna.url.edu

INFORMACIÓ BÀSICA DEL TREBALL FINAL DE GRAU

Tema: Eines i estratègies per abordar el dol a l'aula d'educació infantil.

Finalitat: Dissenyar i desenvolupar una pàgina web on es pugui accedir a recursos i estratègies per a tractar el dol.

Objectius:

- Conèixer quines són les necessitats que tenen els infants davant d'una pèrdua des de la visió dels experts i mestres.
- Identificar quins recursos i estratègies són els utilitzats per les escoles amb més freqüència per abordar el dol i ajudar als infants a gestionar les pèrdues.
- Conèixer en quines situacions els mestres de parvulari tracten el tema del dol, abans o després de la pèrdua.
- Conèixer quines necessitats i dificultats tenen els mestres a l'hora de treballar el dol a l'aula.

Activitats que se li demana al participant: per tal de donar resposta a aquests objectius, l'investigadora durà a terme entrevistes semiestructurades a experts en la temàtica i a mestres d'EI.

El material i/o les dades obtingudes gràcies a la seva participació en aquest Treball de Recerca seran d'ús exclusiu intern de la Facultat de Psicologia, Ciències de l'Educació i l'Esport-Blanquerna. En el cas que fossin incloses en una publicació dins de l'àmbit acadèmic i científic complirien estrictament les condicions ètiques de confidencialitat exigides en una recerca d'aquestes característiques.

La persona participant ha de llegir i contestar les següents preguntes amb atenció (encerclar la resposta correcta):

- Ha llegit tota informació que li ha estat facilitada sobre aquest projecte? SÍ/NO
- Ha tingut l'oportunitat de preguntar i comentar qüestions sobre el projecte? SÍ/NO
- Ha rebut suficient informació sobre aquest projecte? SÍ/NO
- Ha rebut respostes satisfactòries a totes les preguntes sobre el projecte? SÍ/NO
- Està d'acord en participar-hi? SÍ/NO
- Autoritza la seva participació en el projecte? SÍ/NO
- Autoritza l'enregistrament de veu de l'entrevista. SI/NO. Cas afirmatiu l'investigador es compromet a enviar al participant una còpia transcrita de l'entrevista.
- Autoritza que l'investigador pugui prendre notes durant l'entrevista. SI/NO. Cas afirmatiu, l'investigador enviarà una còpia de les notes preses al participant durant l'entrevista.

Data: ...../...../.....

Signatura de la persona participant (noms i cognoms entre parèntesi):

.....

Exemplar per al participant / Exemplar per a l'investigador.